

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A Magyar Nyelvjárások Atlasza

(II. rész: 193—388. térkép. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvatlasz munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkálatok során közreműködtek: Balogh Lajos, Farkas Vilmos, S. Meggyes Klára, Szépe György. A munkaközösség elnöke Bárczi Géza. Szerkesztette Deme László és Imre Samu. — Budapest, 1970., Akadémiai Kiadó.)

Két évvel az első rész megjelenése után, az eredeti terveknek megfelelő időben kézbe vehettük az országos nyelvatlasz második részét. A nagy munkával kapcsolatos általános dialektológiai, nyelvföldrajzi kérdésekre ezúttal nem térünk ki; néhány ide tartozó gondolatot érintettünk évkönyvünkben az első rész ismertetése kapcsán (vö. MNyj. XVI, 103—10).

A második rész szerkezeti, formai megoldásai követik az előzőt: megtalálhatjuk az előzők-lapokon a térképlapok címszójegyzékét, a jelzések rövidítését, a kutatópontok jegyzékét a hálózati jelzések, illetőleg betűrend szerint, valamint fekete-fehér térképre írva is. A színes térképlap ezúttal elmaradt. Azonos a térképeket tartó doboz formája is, noha itt nem ártott volna némi tökéletesítés: a deformálódó fedőlap nemigen állja útját mozgatóskor a lecsúszni kívánkozó felső lapoknak.

Mínthogy a szerkesztés elveit tartalmazó módszertani kötet még nem jelent meg, az itt közölt 196 térképlap címszóanyagának válogatási elveit magából az atlaszból következtethetjük ki. Igaz, a sorbaállítás nagyon logikus. Először a parasztház főbb alkotóelemeinek szóanyagából kapunk áttekintést. Ezt a házban található bútorok, eszközök, s a hozzájuk kapcsolódó legfontosabb cselekvések szavai kísérik. A ház belsejében történt „körülnézés” után az udvarra lépünk ki: az ott felbukkanó tárgyak, eszközök, szerszámok elnevezéseivel ismerkedhetünk meg. Végül jelentős számú térképlap foglalkozik a háziállatok körével: a ló, ökör, tehén, bivaly, juh, kecske, disznó, aprójószág tartásával; életmegnyilvánulásaik, fajtáik, alkatuk, tulajdonságaik kérdéseivel.

A térképlapok utolsó csoportja a kutyára, macskára és a méhekre vonatkozó szavakból ad mutatványt.

Mínhogy a fenti témakörökbe tartozó címszók a gyűjtéskor nem az egyik kérdőfüzetbe kerültek, most sincs teljes egyöntetűség a térképek közt: 26 térképlap az I. kérdőfüzetből való, vagyis a kétszeres sűrűségű gyűjtés anyagából. Ennek ellenére ezúttal nem volt szükség sok kétszeres méretű térképlapra: az adatok ráfértek a normális formátumú lapokra. Egyetlen esetben kellett kivételt tenni: a *kérődzik* címszó anyaga nagy alakú térképre került.

A szótérképek sorrendjét, mint már említettük, a fogalmi körökbe sorolódás határozta meg. Így szükségképpen keresztezi ezt a lapok tematikus jellege. Zömmel most is szóföldrajzi lapokat kapunk, ez az atlasz természetéből következik. A 167 szóföldrajzi térkép között szétszóródva találunk még 24 hangtanit és 5 alaktanit. Kár, hogy erre az olvasó csak a teljes anyag egyenkénti átnézése árán jön rá. Elképzelhetőnek tartanánk, hogy a címszókat felsoroló betűrendes listán (4. oldal) a térképlap száma mellé ezt is feljegyezzék, a szokásos *Lex.*, *Fon.*, *Morf.* jelzéssel. Egyébként a szerkesztés nagyvonalúságát és bátorságát dicséri, hogy egy-egy esetben azt sem fél beismerni, hogy az adatok természetét látva átsorolták a címszót más típusba. Például a *villa* (256.) lapját eredetileg hangtaninak szánták, de később szóföldrajzinak minősítették. Ezt persze csak a gyűjtés és ellenőrzés fázisában lehetett megtenni, hiszen a jelleg megszabja a begyűjtendő formát, s nem biztos, hogy az ilyen céllal gyűjtött jegyzőfüzeti feljegyzések amolyan célra is maradéktalanul megfelelnek.

A címszón és a tematikai típus jelzésén túl most is megtaláljuk a térképlapok fejlécében az adatok begyűjtéséhez felhasznált kérdést vagy utalást. Fel-tüntetik a szerkesztők még a kérdőfüzeti címszót, meg azt is, hogy melyik füzet hanyadik sorszámú kérdőszaváról van szó. Ezek alapján láthatjuk, hogy a címszót az esetek mintegy tíz százalékában megváltoztatták a kérdőfüzethez képest. Ennek oka olykor csak a hellyel való jobb gazdálkodás: kérdőfüzet: *öblögeti* (*a ruhát*) — térképlap: *öblögeti*. Az esetek többségében a változtatások mögött tartalmi okok húzódnak meg: a térképre a pontosabb, találóbbr, gyakoribb, a fogalmat közelebből megnevező szóalak került: *házipadlás* (e h.: *padlás*), *elsőszoba* (e h.: *elsőház*), *hátsószoba* (e h.: *hátsóház*), *párna* (e h.: *vánkos*), *kályhacső* (e h.: *bádogcső*), *kaszakarika* (e h.: *örv*), *kaszaék* (e h.: *pöcök*), *kútostor* (e h.: *kútsudár*), *juhász* (e h.: *juhpásztor*), *kanász* (e h.: *disznópásztor*), *kotkodácsol* (e h.: *kodácsol*), *méhkas* (e h.: *szalmakas*), stb.

A szótérképek fejléce alatt, még annak tartozékaként most is találunk rajzokat a kért fogalmak tárgyi azonosításának megkönnyítéséhez. E rajzok száma 39, tehát a lapoknak mintegy húsz százalékán fordulnak elő. Még így is akad néhány eset, amikor szükség lenne rá, illetőleg amikor a kérdéshez használtak rajzot, de a térképlapra nem került fel.

Az egyes szóföldrajzi lapok gazdagsága szinte lenyűgöző. Adataikat számbavenni egy ismertetésben hiú vállalkozás volna. Ebben a részben — úgy tűnik

fel — még kevesebb a lexikálisan keveset mondó szóföldrajzi lap, mint az előzőben. Igaz, most is akad néhány szóföldrajzinak jelzett, de csak egy-két lexikai változatot mutató, tehát alapjában hangtaninak minősíthető szótérkép: *pokróc* (219), *szén* (231), *tál* (249), *tányér* (250), *tepsi* (253), *kanál* (255), *fűrő* (267), *véső* (268), *gereblye* (276), *kasza* (278), *kaszanyél* (281), *üllő* (284), *kanca* (314), *csikó* (316), *meddő* (340), *pulyka* (375), *harap* (378), stb. E sorozatra rápillantva azonnal látható, hogy a falusi háztartás, gazdálkodás, állattartás legelterjedtebb fogalmainak megnevezései, a paraszti élet alapfogalmai ezek. Természetesen a nem mindig teljes lexikai egység mellett igen gazdag hangtani tarkaság jelentkezhetik a fenti esetekben is.

A számos szép szóföldrajzi lap közül különösen megnyerte tetszésünket a *targonca* (292), *talicska* (293), *kútkáva* (301), *kifutó* (303), *csüd* (323), *búg* (354), *malacozik* (355), *kanász* (356), illetőleg a hangutánzó gyökerű *cserdít* (313), *cicerél* (364) szótérképe. Egy-két térképlapot elhagyhatónak tartottunk volna: olyanokat, amelyekre a terület nagy részén semmiféle választ nem tudtak begyűjteni a munkatársak a fogalom, illetőleg a tárgy ismeretlensége miatt: *pemet* (243), *kiskacs* (282). A tárgyi néprajzi érdekességet természetesen ezektől sem lehet megtagadni.

Hogy egy-egy szóföldrajzi lap tanulságai mennyire nem korlátozódnak csak lexikális jelenségekre, akármelyik szótérképen bizonyíthatnók. A *kilincs* fejlődésében például *Lex.* jelzés van. Szóföldrajzi lapnak monoton, hiszen lexikális variációja úgyszólván nincs. Annál gazdagabbak hangtani tanulságai! Kiugranak a dél-dunántúli és erdélyi *g-s* szókezdetek (*gilincs*, *gelincs* stb.); ki-rajzolódik az első szótag magánhangzójának széles hangszín-skálája (*kilincs*, *kēlincs*, *kəlincs*, *kelincs*, *kölincs*, *kalincs*, *kálincs* stb.); a magánhangzó-közi *l* rövid, félhosszú és hosszú megoldási módozatai; a második szótag magánhangzójának rövid, hosszú és diftongusos realizációi (*kilincs*, *kēlēncs*, *köllēncs*, *kēlēncs*, *kölēncs*, *keliēncs* stb.). E gazdagság láttán nem csodálkozhatunk a szó nyelvemlékes adatanyagának tarkaságán, el kell fogadnunk annak létezését, még akkor is, ha megnehezíti az etimológus munkáját.

Egy másik szóföldrajzi típusú, és valóban számos lexikális változatot bemutató szótérkép a *szakajtó* (246) lapja. Ezen a lapon morfológiailag is plasztikusan tárul eléink a *szakajt* ~ *szakaszt* ~ *szakít* alakhármasság. Jó lenne egyszer számbavenni ennek a jelenségnek élőnyelvi eseteit, típusait és szembevetni a nyelvtörténeti adalékokkal; pontosabban tisztázni összetartozásuk, származásuk, szétválásuk kérdéseit.

Egy harmadik szóföldrajzi lap a *kese* (*disznó*) térképe (352). Erre a fehér-szőrű, angol disznófajtára több mint két tucatnyi lexikálisan eltérő megnevezés van a térképlapon: *fehér*, *szőke*, *szőszke*, *kesely*, *kese*, *sima*, *simaszőrű*, *szálkás*, *pirosbőrű*, *kurtaorrú*, *bütösorrú*, *turpisorrú*, *turtyiorrú*, *angol*, *jorksiri*, *bersi*, *polyák*, *ruszka*, *báznai*, *sikár*, *baláj*, *mangalic* stb. A megnevezés három legelterjedtebb változata a *kese*, *angol*, *jorksiri*. Tanulságos megnézni a hangtani

formáknak azt a burjánzó gazdagságát, amely a *jorksiri* szó változataiban tükröződik! — Köztudott, hogy e sertésfajta megnevezésére Európaszerte származáshelyének, az angliai *Yorkshire* városnak a neve szolgál, amely magyar artikulációs bázissal megközelítőleg *jòrksi'* formában adható vissza. Számolnunk kell azonban avval is, hogy — tudatos tenyésztői tevékenység folytán — hathatott a kiejtésre a szokatlan íráskép is. Íme az atlaszból kijegyzett ejtés-változatok némi csoportosításában (a tényleges derivációs összefüggésekre való következtetések nélkül!): Az eredeti szóbelseji hármassalhangzó-torlódást megőrző formák: *jorksír, jorksir, jorksi*. A torlódást hangátvetéssel „könnyítők”: *jorskiri, jorski*. A nehézséget — talán az íráskép hatására — még tovább bonyolítók: *jorskhiri, jorshiri*. A hármassalhangzó-torlódást „átkombinááló” változat: *jòrsli*. — Jelentős azon szavak száma, amelyek a torlódást a középső *k* hang kivetésével oldják fel: *jòrsíri, jòrsiri; jòrsír, jòrsír, jòrsír, jòrsír; jorsi, jòrsi*. E csoporton belül külön alcsoport lehet a szókezdő *j*-t *gy*-re módosítóké: *gyòrsi, gyorsi, gyursi*. Egy másik alcsoportban a szóbelseji *-rs-* hangcsoportnak más szavakban is előforduló fejleményeivel találkozunk (vö. *korsó, birs*, stb.): *jòssírei, jòssír, jossír; jòsír, josir, jasi*. — Másik főcsoportnak tekinthetjük azokat a megoldásokat, amelyekben a szóbelseji *rks* torlódás feloldása nem a *k*, hanem az *r* kivetésével történik: *joksíri, joksirü; joksír, joksir, jaksír, joksi*. — Ismét más sorba tartoznak az egyszótagos, illetőleg zöngésült változatok: *jork, jorG, jorg, (? jorga), jors*. — Végül akad néhány analógiás jellegű változat is: *jorsin, jorsit, jorsmit*. — A hangtani változatoknak ez a kavalkádjá természetesen nemcsak származásilag, hanem területileg sem ad valamilyen tiszta tagoltságú képet. De ott kavarog benne a nyelv hangzó és írott elemeinek véletlenektől, esetlegességektől befolyásolt sora, amelyeket végül mégis a rendszerben szokásos tendenciák rendeznek egymásba torkolló fejlődési sorokká.

A fenti szóföldrajzi lapokról vett példákkal azt próbáltuk érzékeltetni, mennyire nem csak egyféle felhasználásra alkalmasak a térképek. De szinte akármelyik lapot felhasználhatnánk jelentéstani vonatkozások bemutatására, elemzésére is, mivel a szerkesztők a megjegyzések rovatba lelkiismeretesen beírtak minden ide tartozó tudnivalót. Jelentéstani kutatásokhoz kivánni sem lehetne ennél gazdagabb kincsesbányát.

A kifejezetten hangtani céllal készült lapok közül legszebbnek a *sarló* (287) és a *tyúk* (358) szótérképét találtuk. Egy szubjektív ízű megjegyzés: úgy tűnik fel, mintha a térképlapokon a valóságosnál gyakrabban bukkanna elő északkeleten a félhosszú *ò*-nak hosszú *ó*-ba való átcsapása (a zártszótagi *l, r, j* nyújtó hatására születő *ostòr > ostór* típusra gondolunk). Igen meggondolkoztató az is, mi okozhatja a feltűnően gyakori zöngétlenülést a szó végén. Ez a jelenség számos szóban és szeszélyes területi eloszlásban jelentkezik a *küszöb ~ küszöB ~ küszöp; firhanG, parázS* típusú szavakban. Talán arra lehetne gondolni, hogy a gyűjtés technikája kedvezett az ilyen formák születésének: a kérdőmondatokra adott egyszavas válaszokban rohamosan esik a hangmagasság, csökken a nyo-

maték, s talán a magánhangzóval megelőzött végmássalhangzó ejtésekor már lecseng a magánhangzó zöngéje a zörej-elem explóziója előtt. Érdemes lenne e jelenségre a kutatópontokon készült, szókérdezést tartalmazó magnetofonfelvételekből eszközfonetikai kutatást végezni.

Szóvá kell itt tenni két apró jelölési problémát. Vajon célszerű-e, hogy két- vagy többjegyű betűk esetében a zöngeveszteséget csak az első jegy kapitálra váltásával érzékeltetjük? Nem lennének következetesebbek rendszerünkhöz, ha *paráZS* formát írnánk? A másik: egy térképlapon (*sárlík* — 325.) a félhangzóság jelét találtam *r*, illetőleg *l* betűk alatt (P—8, 10). Ezek hangértékére a jelmagyarázat nem ad felvilágosítást. — Grafikai probléma, hogy az egyébként igen szép írásban olykor az *a* és a kissé szögletessé formálódó *o* betűk szétválasztása csak külön figyelemmel lehetséges (pl. 242. *szérvonó*).

Ezek az apróságok természetesen nem jelentősek, nem csökkentik örömmünket, hogy nyelvatlaszunk folytatása méltó a kezdethez, és kiváló munkaeszközt ad mindazok kezébe, akik nyelvjárásaink jelenségei iránt érdeklődnek.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

IMRE SAMU: A mai magyar nyelvjárások rendszere

Budapest, 1971. 394 l.

A magyar nyelvjárastani irodalom egy igen jelentős művel gazdagodott. A nyolcvan évvel ezelőtt megjelent BALASSA-féle könyv (A magyar nyelvjárások. Bp., 1891. Akad. Kiadó) óta a magyar nyelvjárások rendszerezésének ilyen magas szintű megrajzolásával egyetlen kutató sem próbálkozott, feltehetően az anyaggyűjtésben mutatkozó lényeges hiányok miatt. Noha a szinkron nyelvjáráskutatás elméleti és módszertani kérdéseinek tisztázására, sőt a magyar nyelvjárástípusok felvázolására az elmúlt évtizedekben is történtek kísérletek (LAZICZIUS, HORGER, DEME, KÁLMÁN stb.), ezek némelyike minden erényük ellenére vagy egyoldalúan elméleti jellegű volt, vagy olyan gyűjtésekre támaszkodott, amelyek nem egységes szempontok alapján, s nem a magyar nyelvjárások főbb típusai jellemzésének szándékával jöttek létre.

IMRE SAMU könyve éppen abban a tekintetben jelent újat a magyar nyelvjáráskutatásban, hogy A magyar nyelvjárások atlaszának egységes szempontok alapján gyűjtött anyagát egy következetesen átgondolt elméleti-módszertani koncepció birtokában elemzi, s a mai magyar nyelvjárások rendszerének igen aktuálissá vált nagyszerű bemutatására vállalkozik. A kutatópontok sűrűsége